

ARCHITECTURE OF THE BERDYANSK BARROW

The paper is devoted to description of the architecture of the Scythian «tsar» barrow of the early 4th cent. B. C. studied not far from Berdyansk. Principal elements of the barrow mound, such as stone-made «crepida», «burial road» and so on, as well as lay-out of burial structures and the barrow on the whole as a single architectural assemblage are analyzed in detail. An attempt to reconstruct the initial look of the barrow is made.

ЯМНИ ПОХОВАННЯ ГОРОДИЩА НОВОТРОЙЦЬКОГО

В. В. Приймак

У статті аналізуються ямні поховання за обрядом кремації городища Новотроїцького. Наводяться матеріали, які дозволяють пов'язувати їх появу з фіно-уграми Поволжя і Прикам'я.

Ямні поховання городища Новотроїцького і по сьогодні, з часу їх відкриття, лишаються феноменом серед роменських старожитностей, практично повністю випадуючи з сіверянського поховального обряду¹, та й східнослов'янського також. Всього на городищі було розкопано п'ять таких поховань.

Поховання № 1 (рис. 1, Б). У житлі №2 у центрі підлоги було розкопано яму розмірами 1,7×0,6 м, прямокутної форми, зорієнтовану по осі північ — південь з незначним (до 20°) відхиленням на північний схід, майже паралельно стінам житла. Глибина ями — близько 0,85 м. Посередині дна вирито заглиблення у вигляді канавки завдовжки 1, шириною 0,2 м, глибиною 6—7 см (рис. 2, 1). На горизонті підлоги яма простежувалась у вигляді гумусованої плями, облямованої по краях вуглистим прошарком із згорілих дошок. Гумусований шар заповнював яму на глибину 0,1—0,15 м. Під гумусом у деяких місцях на різних горизонтах простежувались вуглисті лінзи згорілих дошок, що лежали впоперек ями. Такі ж горілі дошки опускались вертикально вздовж материкових стін ями від рівня підлоги житла. Під шаром гумусу на глибину 0,4—0,45 м залягав шар пропаленої червоної глини з піском у південній частині і темний шар, змішаний з жовтим піском, у північній. Горілі дошки вздовж стін ями у деяких місцях (південно-східна стіна) опускались до цього горизонту. Нижче перепаленого шару до дна яма була заповнена таким же гумусованим шаром, як і у верхній частині, але світлішим. У заповненні ями було знайдено лише один невеликий фрагмент ліпної кераміки².

Поховання № 2 розташовувалось у західній частині городища, впритул до житла №8, можливо навіть перекриваючи його південним кутом (рис. 1, В)³. У

* Вже після написання даної статті стала відомою нова інтерпретація планування і хронології комплексів Новотроїцького городища, в тому числі й поховань, запропонована Б. О. Тимощуком (Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам.— М., 1995.— С. 36—44). Якщо з варіантами хронологічного і територіального розподілу комплексів можна погодитися як з гіпотезою (за умови підкріплення аналізом керамічного комплексу кожного об'єкту городища), то інтерпретація поховань за обрядом кремації викликає заперечення. Ані орієнтація ям, ані розміри і характер заповнення аналогії у східнослов'янському поховальному обряді не мають. Тому текст статті з аргументацією залишено без змін.

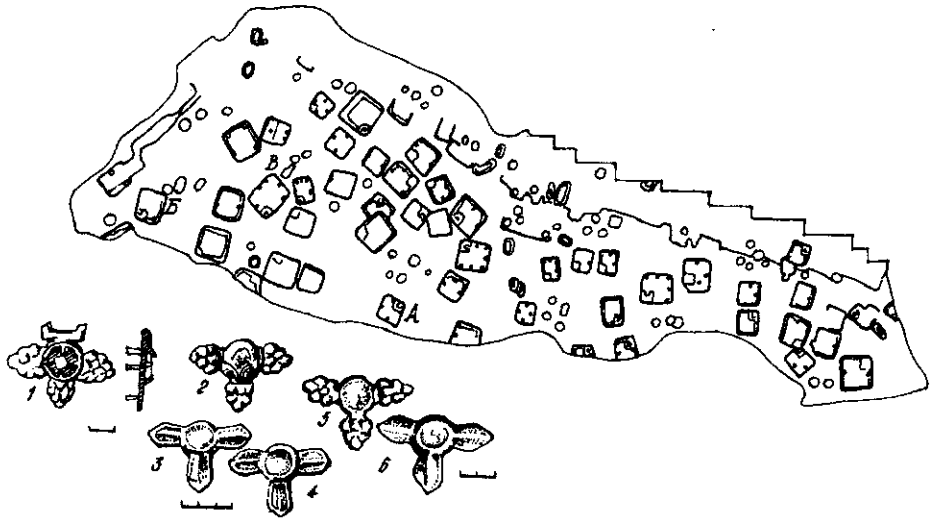

Рис. 1. План Новотроїцького городища: А — місце знахідки скарбу з кв. Ш—2; Б—Е — місця відкритих поховань №1—5. Вузлечні тричастинні накладки: 1 — Новотроїцьке городище; 2—6 — Південний Урал.

плані — це яма прямокутної форми розмірами 1,8×0,7 м у верхній і 0,5 м у нижній частинах, глибина її досягала 1,4 м (рис. 2, 2). Орієнтація поховання — північ-південь з відхиленням близько 25° на північний захід. Верхня частина ями була заповнена чистим гумусом, що залягав у формі конусу, вершиною вниз. Під шаром гумусу в північно-західній і південно-східній частинах ями знаходились прошарок обпаленої землі з вкрапленнями окремих вуглинок, а в центрі, починаючи з глибини 0,85 м, — попіл і перепалена глина з включеннями кальцинованих кісток. Потужність цього шару приблизно 0,2 м. Він мав форму лінзи. У північно-західному і південно-східному напрямках від цієї лінзи залягав шар обпаленого чорнозему. Нижче шару обпаленого ґрунту, як і зверху, яма була заповнена чистим гумусом, без будь-яких включень⁴.

Поховання № 3 розташовувалось у центральній частині городища, на невеликому вільному від забудови майданчику розмірами 7×7 м (рис. 1, Г). Верхня частина являла собою овальну яму розмірами 2×1,4 м, глибиною 0,5 м (рис. 2, 3), заповнену темним гумусованим шаром з включенням окремих уламків ліпного посуду і кісток тварин. Нижче чітко простежувались контури прямокутника розмірами 1,7×0,9 м, обмеженого тонкою смугою обпаленої до червоного кольору глини (материкових стін). Паралельно смузі обпаленої глини з боку ями простежено чорну вуглисту перервану смугу. У межах, оконтурених цими смугами, залягав чорний сажистий шар, прорізаний обпаленими глинисто-піщанистими лінзами. Безпосередньо біля стін ями в ряді місць, особливо біля західної стіни, простежені залишки згорілого дерева, що знаходилося у горизонтальному і вертикальному положеннях. Нижче перепаленого шару, на дні ями, залягав гумус. У горілому шарі і під ним знайдено уламки глиняного ліпного посуду, кістки тварин, зокрема у першому випадку кістки тварин перепалені. На дні ями знайдено астрагал з рядом прокреслених ліній. Другий подібний астрагал знайдено у заповненні ями. У південній частині ями під горілим шаром знайдено обгорілий горіх ліщини. Глибина ями 1,25 м від сучасної поверхні. Орієнтація поховання — північ — південь⁵.

Поховання № 4. Знаходилося у східній частині городища, на вільному від забудови майданчику розмірами 9—10×6—7 м (рис. 1, Д)⁶. Зверху яма мала видовжено-овальну форму, зорієнтована по осі північ—південь. Довжина її близько 3, ширина — до 1 м (рис. 2, 5). На глибину 0,35—0,4 м яма була заповнена темним гумусованим шаром з включеннями поодиноких уламків глиняного ліпного посуду, кісток тварин і вуглинок. У північній частині в цьому шарі знайдено нижню частину горщика, край якого піддавались повторній обробці. На

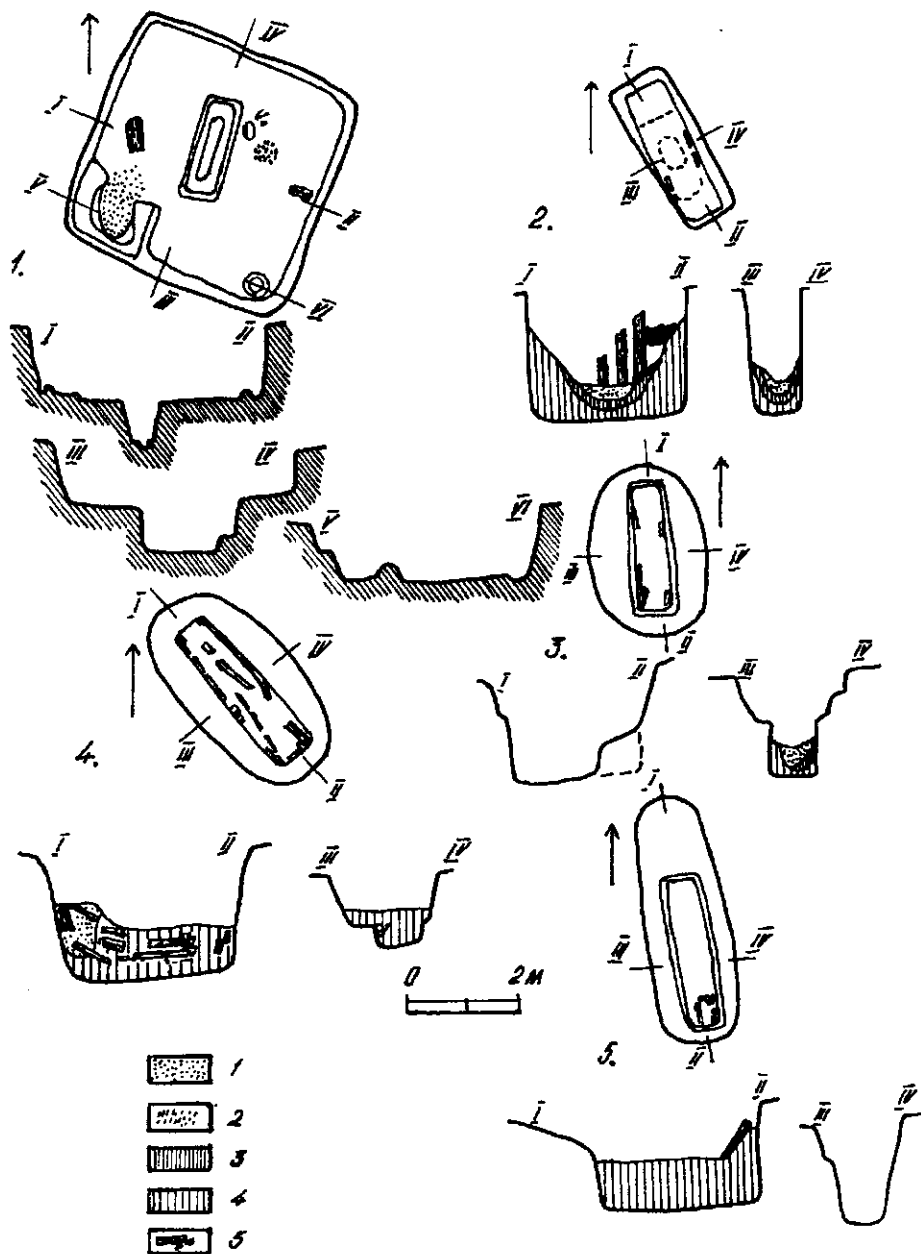

Рис. 2. Поховання з Новотроїцького городища: 1 — № 1; 2 — № 2; 3 — № 3; 4 — № 5; 5 — № 4. Умовні позначки: 1 — попелястий шар з опаленою глиною і кісточками; 2 — сажа; 3 — гумусований обпалений шар; 4 — гумусований шар; 5 — деревне вугілля.

глибині близько 0,4 м яма переходить у прямокутну, розмірами 1,9×1 м. У південній частині прямокутної ями залягав вуглисто-попелястий шар, облямований шматками горілого дерева. Розмір попелясто-вуглистої лінзи 0,35—0,45×0,35 м. Вся інша частина ями на північ від лінзи і нижче заповнена темним гумусованим шаром, як і зверху⁷.

Поховання № 5 знаходилось над східним обривом городища, впритул до житла №42, котре на той час, мабуть, не існувало. Але й без урахування такого припущення, поховання здійснено на вільному від забудови майданчику розмірами не менш як 6—8×6—12 м (рис. 1, E)⁸. Яма зверху в плані подовжено-овальна, витягнута з північного заходу на південний схід, з відхиленням на 15°

на захід від осі північ — південь. Довжина ями близько 2,35, ширина — 1,15 м (рис. 2, 4). На глибині 0,5—0,65 м яма переходить у прямокутну, довжиною 1,85, шириною 0,5 м. До глибини 0,5 м у північно-західній частині, 0,7 м у південно-східній і 0,9 м у середині ями заповнення складалося з гумусу. Під шаром гумусу вздовж стінок ями простежено залишки зітлілого дерева. У торцевих частинах дерево розташовувалося у вертикальному положенні, вздовж довгих стін — у горизонтальному. Північно-західній і південно-східній кінці ями були заповнені попелястим шаром з включенням перепаленої глини і піску. У цьому шарі на різних горизонтах траплялось перепалене дерево, а на дні ями біля західної стіни — невеликий брусок дерева розмірами 30×5×2 см з пазом на широкому боці.

Враховуючи ту обставину, що глибина всіх поховальних ям, крім №1, з жителя №2, наближається до 1,5 м, не можна виключати можливість його здійснення на місці западини, тобто через певний час після того, як котлован був засипаний і ґрунт у ньому ущільнився. Отже, дане поховання, а також інші здійснено після 833 р. Знахідка в ямі поховання №4 нижньої частини горщика з повторно обробленими краями і дає можливість віднести всі описані вище могили до часу, коли городище не встигло задернутися, до того ж ні в кого не викликає сумнівів функціонування городища і пізніше, в X ст. Пошуки аналогій даним похованням у східнослов'янських старожитностях не дають нічого схожого. У той же час кремація на стороні і поховання її залишків у ямах з меридіональною орієнтацією є характерною для фіно-угорського світу. На досить широких просторах від Прибалтики на заході до Уралу на сході їх поховальний обряд тісно пов'язаний з міфологічними уявленнями, згідно яких країна мертвих знаходиться на півночі⁹. У величезній кількості випадків розміри і глибина ям для інгумації й кремації збігаються. У деяких фіно-угорських культурах, наприклад, вимській, що була наближеною до верхів'їв р. Ками і пов'язується з предками комі-зірян, на ранньому етапі культури (IX—XI ст.) обряд інгумації супроводжувався засишкою ями великою кількістю попелу і деревного вугілля, кремація на стороні завершувалася звалюванням її залишків, разом з рештками поховального вогнища, у могильну яму, при цьому на її стінках були помітні сліди обпалювання¹⁰. Знаходять паралелі й такі деталі, як наявність у могильних ямах круглих заглиблень на дні¹¹. Нерівне або ж конусоподібне дно у могильних ямах трапляється в пізніх могильниках ломоватівської культури¹². У марійських могильниках трапляються кенотафи у вигляді речей, загорнутих у хутрянний одяг і накритих дерев'яною чи металевою чашею, що нагадує поховання №4 городища Новотроїцького; контакти марійців з уграми вже давно відзначалися фахівцями¹³. У даному випадку важко стверджувати з певністю, якій із груп фіно-угрів могли належати поховання на городищі Новотроїцькому (це справа фахівців, адже джерельна база фіно-угорського поховального обряду обчислюється чотиризначними числами), однак певні паралелі помітні. Територія вимської культури, зокрема, віддалена від прабатьківщини мадярів — «Magna Hungaria» — арсалами предків комі — пермяків і удмуртів. Роль ломоватівської культури в історії ранньої Волзької Болгарії була досить значною, в складі цього державного утворення відбувалися контакти її носіїв з уграми¹⁴.

Крім особливостей поховального обряду, слід проаналізувати й окремі предмети, знайдені на городищі Новотроїцькому.

Знахідки, пов'язані з фіно-угорським світом, на пам'ятках Лівобережжя Дніпра IX—X ст. відомі, починаючи з перехідних від волинцевських до ранніх роменських комплексів (Яхниківський скарб), і до періоду вростання роменської культури у склад Русі, коли тут з'являються поховання з віддалених її регіонів, що належали фіно-уграм. У даному випадку, звичайно, привертають увагу комплекси городища Новотроїцького, зокрема скарб із кв. III—2, датований на підставі молодшої монети не раніше 818/819 р.¹⁵, тобто першою третиною IX ст., можливо й дещо пізнішим часом. У його складі були присутні, поряд з монетами, сережки салтівського типу, потрійні бляшки, браслет, каблучка, уламок скроневого кільця — речі, характерні як для салтівської культури, так і для слов'ян, як було вірно зазначено І. І. Ляпушкіним¹⁶. Кілька предметів скарбу знаходять аналогії у Поволжі та Приураллі. Це, зокрема, вуздечна накладка-трійник, що лише незначними деталями — петлею для додаткового рем'я(?) — відмінна від поширених на Південному Уралі, де вважається

етноіндикатором угорського (караякупівського) населення VIII—IX ст.¹⁷. Поясний наконечник з цього ж скарбу, прикрашений двома зигзагоподібними лініями, які утворюють між собою ромби, а обіч себе — трикутники, нагадує поширені в ломатівській культурі басейну Верхньої Ками¹⁸, а також у салтово-маяцькій культурі Подоння¹⁹. Притому і ломатівські, і особливо салтівські наконечники поясів за характером оформлення країв нагадують аналогічні предмети з Башкортостану, тоді як орнаментация останніх інша²⁰. У середовищі пам'яток Поволжя і Приуралля, в тому числі караякупівських, знаходять аналогії конькові підвіски із салтівських могильників з трупоспаленням²¹. У той же час, на салтівських пам'ятках трапляються й прикраси мордви — одного з найближчих фіно-угорських сусідів Хозарського каганату²². Контакти боршевського населення Верхнього Дону з мордовськими племенами відзначаються за керамічним матеріалом, хоча й нечисленним²³. Боршевські керамічні традиції через посередництво населення салтово-маяцької культури виявилися в окремих формах посуду Волзької Болгарії²⁴. Побутування речей зі скарбу в кв. III—2 Новотроїцького припадає на дещо раніший час, ніж дата його заривання, оскільки майже всі речі у складі скарбу були поламаними і, мабуть, призначалися для переплавлення на місцеві прикраси. Вони могли потрапити до мешканців роменського городища через торговельні зв'язки або ж із середовища салтівського населення, яке ховало своїх небіжчиків за обрядом трупоспалення. Саме у них зв'язки з поволзько-приуральським регіоном були найбільш сильно відчутними. Як вважає В. К. Міхеев, у могильниках такого типу ховали угрів, які були добре згуртованою і організованою спільнотою. Маяцький могильник функціонував протягом другої половини VIII—X ст., хоча зникнення власної соціальної верхівки тут відбулося в першій половині IX ст.²⁵. Досить численні групи населення, спорідненого з поволзьким, фіксуються і на Таманському півострові²⁶, а також у Криму, однак їх поява тут належить до ранішого, аніж IX ст., часу і пов'язується з міграцією тюркських і угорських племен першої половини VIII ст.²⁷. Поховання городища Новотроїцького, швидше за все, пов'язуються з іншою хвилею міграцій з Поволжя і Приуралля, а саме з уграми-мадярами. На це вказує і знахідка у заповненні житла №2 монети, датованої 833 р.²⁸. Хоча городище Новотроїцьке функціонувало і в часи нападів печенігів на слов'ян, до того ж у їх складі були і угорські групи²⁹, проте фіно-угорський поховальний обряд лісової зони швидше був знайомий мадярам від своїх сусідів в часи перебування на Волзі, аніж печенігам, котрі кочували в кінці IX ст. у степовій зоні біля її берегів. Побічно свідчать про це й поховання могильника Саркела-Білої Вежі, де північна й південна орієнтації не представлені³⁰, меридіональна орієнтація в Середньому Подніпров'ї розглядається як вияв інфільтрації фіно-угрів у середовище слов'ян³¹. Не характерна вона і для ямних поховань салтівської культури³², а там, де поховання з північно-західною чи південною (з відхиленнями) орієнтацією присутні, може йтися про етнічні змішування³³.

Отже, можна припустити, що в період між 40-ми р. і кінцем IX ст. городище Новотроїцьке зазнало розгрому уграми. Як і інші степові сусіди слов'ян, угри, очевидно, були конгломератом племен і родів, де провідне місце належало мадярам. Представники одного з етносів — вихідців із середовища ломатівських чи вимських пам'яток були в числі нападників, що загинули в бою з сіверянами — мешканцями Новотроїцького городища, а потім були поховані на здобутому майданчику городища. На думку В. О. Іванова, саме підтримка полумськo-ломоватівського населення дозволила болгарам вийти у лідери у процесі формування Волзької Болгарії й сприяла міграції угрів з Приуралля³⁴. Прихід полумськo-ломоватівського населення на Волгу з Прикам'я відбувається в середині IX ст.³⁵. Аналіз писемних джерел, здійснюваний істориками, засвідчує зіткнення слов'ян і Русі з уграми³⁶, однак за даними археології таких фактів не досить багато, як і даних про перебування останніх у південно-руських степах³⁷. У зв'язку з даною обставиною слід було б звернути увагу на інтенсивне будівництво фортець IV типу (за Г. Є. Афанасьєвим) у прикордонному з боршевською культурою регіоні³⁸. Навряд, щоб остання була загрозою для Хозарського каганату як через нечисленність, так і тому, що в цей час дана група слов'ян до складу Русі не входила. У той же час, угри становили серйозну загрозу для каганату, адже це були кочовики, чисельністю до 20 тис. воїнів-вершників³⁹,

непогано споряджені та згуртовані, і найкоротший шлях до територій каганату проходив не через степи, а по вододілах між Волгою, Сурою і Хопром⁴⁰. Напрямом на сіверян-роменців, як і степи в районі вигину Дону у бік Волги, прикривали тільки Верхній Салтів та Саркел. На спрямованість фортець по р. Тихій Сосні проти угрів вказує не лише час їх спорудження — близько 30-х рр. IX ст., але й нетривалий період підтримання цих фортець у босздатному стані⁴¹. Присутність у боршевських матеріалах угорських речей підтверджує припущення про маршрут руху угрів з «Magna Hungaria» в Леведію і (або) Ателкузу.

Примітки

¹ *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА.— №74.— С. 159; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 118.

² *Ляпушкин И. И.* Указ. соч.— С. 52—54.

³ Там же.— Табл. 1.

⁴ Там же.— С. 157.

⁵ Там же.

⁶ Там же.— Табл. 1.

⁷ Там же.— С. 157, 159.

⁸ Там же.— Табл. 1.

⁹ *Финно-угры и балты в эпоху средневековья.*— М., 1987.— С. 94, 157.

¹⁰ Там же.— С. 124, 125.

¹¹ *Макаров Н. А.* Савельева Э. А. Вымские могильники XI—XIV вв.— Л., 1987 // СА.— 1990.— №1.— С. 292.

¹² *Голдина Р. Д.* Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье.— Иркутск, 1985.— С. 26—33.

¹³ *Финно-угры и балты...*— С. 108, 110, 111.

¹⁴ *Казаков Е. П.* Культура ранней Волжской Болгарии. Научный доклад, представленный в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора ист. наук.— М., 1994.— С. 20—24.

¹⁵ *Ляпушкин И. И.* Указ. соч.— С. 28—30.— Рис. 16.

¹⁶ Там же.— С. 29.

¹⁷ *Приймак В. В., Супруненко А. Б.* Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского р-на // Супруненко А. Б. Курганы Нижнего Поворскля.— Москва — Полтава, 1994.— С. 84.

¹⁸ *Голдина Р. Д.* Указ. соч.— С. 221.— Табл. XIII, 30, 32.

¹⁹ *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.— М., 1967.— С. 163, 165.— Рис. 44, 50; 45, 6; *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.— М., 1989.— С. 79.— Рис. 36, 2.

²⁰ *Ковалевская В. Б.* Башкирия и Евразийские степи IV—IX вв. (по материалам поясных наборов) // Проблемы археологии и древней истории угров.— М., 1979.— С. 100.— Рис. 4 30—35; С. 107.— Рис. 8.

²¹ *Михеев В. К.* Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // СА.— 1982.— №2.— С. 163—166; *Иванов В. А.* О характере этнокультурного взаимодействия ранних волжских болгар с уграми Южного Урала и Приуралья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 142.— Рис. 1, 24.

²² Голубева Л. А. Шумящие подвески с изображением коня из катакомб Маяцкого селища // Маяцкое городище. Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции.— М., 1984.— С. 136—141.

²³ Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона.— Воронеж, 1984.— С. 136, 137.

²⁴ Хлебникова Т. А. Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения.— М., 1984.— С. 66, 67.— Рис. 17, 5—7.

²⁵ Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник // СА.— 1986.— №3.— С. 171, 172.

²⁶ Михеев В. К. Коньковые подвески...— С. 164; Дмитриев А. В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // КСИА.— 1979.— №158.— С. 54—56.

²⁷ Баранов И. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII—X вв.) // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 87, 88.

²⁸ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— С. 52.

²⁹ Плетнева С. А. Исчезнувшие народы. Печенеги // Природа.— 1953.— №7.— С. 26, 27.

³⁰ Плетнева С. А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону (по материалам кочевнического могильника у Саркела-Белой Вежи).— М., 1990.— С. 30.— Рис. 11.

³¹ Моця О. П. Населения південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів).— К., 1993.— С. 137.

³² Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 81, 82; Баранов И. А. Указ. соч.— С. 75, 83.

³³ Красильников К. И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 38, 42.

³⁴ Иванов В. А. Указ. соч.— С. 115.

³⁵ Казаков Е. П. Указ. соч.— С. 21.

³⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 24, 25.

³⁷ Финно-угры и балты в эпоху средневековья.— С. 236, 237.

³⁸ Афанасьев Г. Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона.— М., 1993.— С. 147—150.

³⁹ Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище. Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции.— М., 1984.— С. 25.

⁴⁰ Финно-угры и балты в эпоху средневековья.— С. 8—9.— Рис. 1.

⁴¹ Афанасьев Г. Е. Исследования южного угла Маяцкой крепости в 1977—1979 гг. // Маяцкое городище.— С. 55.

⁴² Финно-угры и балты...— С. 237, 352.— Табл. С. 111; Винников А. З. Славянское Животинское городище на р. Воронеже // Путь из Булгара в Киев.— Казань, 1992.— С. 131.— Рис. 4, 1; Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище.— С. 22, 23.

В. В. Приймак

ЯМНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ГОРОДИЩА НОВОТРОИЦКОГО

На городище Новотроицком И. И. Ляпушкиным было исследовано пять погребений, совершенных в ямах, длиной около 1,7—1,9 м, шириной 0,5—0,9 м, глубиной 0,85 м (от пола жилища) и 1,2—1,4 м. В их заполнении было обгоревшее дерево, в том числе конструкции по периметру ям, а также перегоревшие остатки, и в небольшом количестве кальцинированные кости. Ориентация погребений меридиональная. Аналогов в восточнославянском мире эти погребения не имеют, однако все основные детали данного обряда известны в среде финно-угров. Учитывая наличие в жилище № 2 «Археология», № 2, 1998 г.

арабського дирхема, чеканеного в 833 г., погребення №1 можна датувати часом після першої треті IX в., коли в північно-західних степах перебували угри, з якими і можна зв'язувати всі п'ять могил даного типу в Новотроїцькому.

V. V. Priymak

PIT INTERMENTS OF SITE NOVOTROITSKE

Pit interments found in site Novotroitske are not typical of the Severianian burial rite and of the east-Slavic rite on the whole.

The method of burial, orientation, peculiarities of the design of burial structures, accompanying stock are analyzed in the paper. The study carried out by the author permits binding appearance of the pit interments with the Ugrians from the Volga and Kama banks.

ОСОБЛИВОСТІ ГОРОДИЩ ЧОРНИХ КЛОБУКІВ ПОРОССЯ

М. П. Кучера, Л. І. Іванченко

Розглядаються особливості городищ Поросся, які, на думку авторів, характерні для укріплень Чорних клобуків.

У другій половині XI ст. київські князі поселили в Пороссі частину кочівників з торків, печенігів та берендеїв для захисту південного кордону Київщини від половців. Ці тюркомовні поселенці у XII—XIII ст. згадуються в давньоруському літописі під спільним ім'ям Чорних клобуків. Адміністративним центром їх було місто Торчеськ — нині городище поблизу с. Шарки на р. Гороховатці Рокитнянського р-ну Київської обл.¹

За даними поховального обряду з розкопок курганів Поросся та літописними відомостями, Чорні клобуки жили разом з давньоруським місцевим населенням на лівобережжі Росі та її лівих притоках від Роставиці й Кам'янки на заході до Дніпра на сході. Їх поховання відкрито в Фастівському, Білоцерківському, Рокитнянському, Миронівському, Кагарлицькому р-нах Київської обл. та Канівському р-ні Черкаської обл.² На випадок зовнішньої загрози до послуг Чорних клобуків, які склали військовий контингент легкоозброєної кінноти, було збудовано цілий ряд нових фортець у Пороській оборонній лінії³. П'ять городищ, що походять від цих фортець, мають ознаки, які найповніше відрізняють їх від звичайних давньоруських укріплень, і є всі підстави вважати ці городища характерними пам'ятками оборонного будівництва Чорних клобуків. До них належать городища поблизу с. Чепилівки (рис. 1, 4)⁴ Білоцерківського р-ну, с. Малий Букрин (рис. 1, 5)⁵ Миронівського р-ну, с. Уляники (рис. 1, 1)⁶ Кагарлицького р-ну Київської обл., с. Пилява (рис. 1, 2)⁷ та поблизу с. Тростянець (рис. 1, 3)⁸ Канівського р-ну Черкаської обл.

Ці городища мають досить невеликі розміри: 0,08 (Уляники), 0,12 (Пилява, Тростянець), 0,13 (Малий Букрин), 0,43 (Чепилівка) га, між тим два з них складаються з двох укріплених частин: Чепилівка — 0,13 і 0,30 га, Малий Букрин — 0,04 і 0,09 га. Три городища мисові (Чепилівка, Малий Букрин, Тростянець), одне на останці (Уляники) і одне на краю плато (Пилява). На трьох з них є багаторядні оборонні лінії (Чепилівка, Малий Букрин, Пилява). Привертає увагу ескарпування схилів фортець з влаштуванням на них валів та ровів. На дитинці

© М. П. КУЧЕРА, Л. І. ІВАНЧЕНКО, 1998